

تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۲/۱۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۷/۶/۱۴

بررسی فرش قاینات با تکیه بر اسناد تاریخی آستان قدس رضوی

منا سلطانی (نویسنده مسئول)

کارشناس ارشد مرمت اشیاء تاریخی و فرهنگی، عضو هیأت علمی گروه فرش، دانشکده هنرهای کاربردی دانشگاه هنر

E-mail: m.soltani@art.ac.ir

زهرا فاطمی مقدم

کارشناس ارشد تاریخ، کارشناس اسناد سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

■ چکیده

ولایت قاینات یکی از مهم ترین مراکز تاریخی تولید فرش در ایران است. در میان اسناد تاریخی تشکیلات آستان قدس رضوی که در ارتباط با تأمین و نگهداری مفروشات حرم امام رضا (ع) می باشند، نام مناطقی مانند قاین، بیرجند و درخش مشاهده می شود. این مناطق از نظر جغرافیای تاریخی در ولایت قاینات قرار دارند و از مناطق مهم تولید فرش این ناحیه محسوب می شوند.

با توجه به اهمیت تاریخی قاینات در تاریخ فرش ایران و اطلاعات مبهم موجود درباره مفروشات آن، به ویژه پیش از اواسط قرن ۱۳ شمسی، این مقاله در تکمیل اطلاعات تاریخ فرش جنوب خراسان در سه دوره صفویه، افشاریه و قاجاریه حایز اهمیت است. بنابراین از اهداف این مقاله می توان به شناخت فرش قاینات در

فاصله سال های ۱۰۲۲ تا ۱۳۴۰ قمری، انواع فرش های تولیدی این ناحیه و ویژگی آنها (طرح، نقش و ابعاد) با تکیه بر اسناد تاریخی آستان قدس اشاره کرد. این پژوهش از نوع تحقیقات تاریخی توصیفی است که به شیوه کتابخانه ای، اسنادی اجرا شده است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می دهد که از دوره صفویه تا اواخر دوره قاجاریه نمد و قالی از مهم ترین تولیدات این ناحیه بوده است. همچنین در دوره صفویه قاین یکی از مناطق مهم قالی بافی در ایران بوده است، که تولید قالی های در ابعاد بسیار بزرگ به سبک شهری در آن رواج داشته است.

کلیدواژه ها: فرش قاینات، قاین، بیرجند، درخش، اسناد تاریخی فرش.



دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۳۳
بهار و تابستان ۱۳۹۷

■ مقدمه

قاینات در اصطلاح جغرافیای تاریخی به ناحیه‌ای کوهستانی در جنوب خراسان اطلاق می‌شود که تا اواخر دوره صفویه بخشی از ایالت قهستان بوده است. این ناحیه از اواخر دوره صفویه تا سال ۱۳۱۶ شمسی یکی از ولایات خراسان بزرگ به نام «ولایت قاینات» و شامل شهرستان‌های بیرجند و قاین کنونی بوده و در حال حاضر بخشی از استان خراسان جنوبی است. ولایت قاینات یکی از مراکز تاریخی مهم فرش در ایران محسوب می‌شود که قاین، بیرجند، درخش و مود از معروف‌ترین مناطق تولید آن به‌شمار می‌آیند. قدیمی‌ترین قالی‌های به‌جای‌مانده از این ناحیه به اواسط قرن ۱۳ شمسی تعلق دارند. اما بررسی منابع مکتوب نشان می‌دهد که این ناحیه سابقه طولانی در تولید انواع مفروشات داشته است. چنان‌که ابواسحاق ابراهیم اصطخری (متوفی ۳۴۶ ق) در کتاب معروف مسالک و ممالک می‌نویسد: «در همه کوهستان آب نیست و جز چاه و کاریز نباشد و درین ناحیت کرباس باریک خیزد و پلاس و آنچه به این ماند» (اصطخری، ۱۳۶۸: ۲۱۶).

بررسی مستندات تاریخی موجود، از دوره صفویه به‌این‌سو نشان می‌دهد که ولایت قاینات در میان سایر مراکز تولید فرش در ایران نقش بسزایی در تأمین فرش‌های حرم امام رضا (ع) نیز داشته است. از دلایل این امر می‌توان به موقعیت جغرافیایی این ناحیه و نزدیکی آن به شهر مشهد و همچنین معروفیت تولیدات آن اشاره کرد. هرچند که امروزه نمونه‌ای از این فرش‌ها باقی نمانده است و تنها نمونه‌های انگشت شمار موجود متعلق به قرن حاضر است، اما اسناد تاریخی آستان قدس رضوی حامل اطلاعات ارزشمندی درباره این فرش‌ها است. از ویژگی این اسناد که بیشتر شامل اوراق مالی و اداری و صورت‌های اموالی می‌باشند، ارایه اطلاعات نسبتاً دقیق درباره نوع

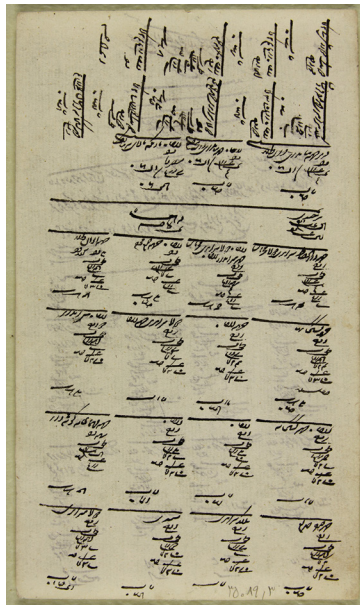
فرش‌ها، کاربرد، طرح و نقش، ابعاد، محل بافت، نحوه مالکیت و در مواردی ارزش مالی آنها است. با توجه به آن‌که اطلاعات موجود درباره فرش قاینات پیش از اواسط قرن ۱۳ شمسی، صرفاً مبتنی بر کتب تاریخی و جغرافیای است؛ در این کتاب‌ها نیز تنها به تولید انواع فرش نظیر پلاس و نم‌د و قالی در این ناحیه، بدون ذکر ویژگی‌های آنها اشاره شده است؛ بنابراین بررسی مجموعه اسناد آستان قدس رضوی نقش مهمی در شناخت دقیق‌تر پیشینه تاریخی فرش قاینات و ویژگی مفروشات این ناحیه خواهد داشت.

فرش قاینات در اسناد تاریخی آستان قدس رضوی:

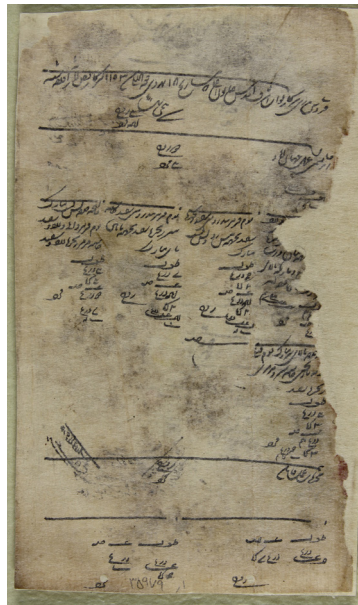
۱- بررسی اسناد دوره صفویه:

سند شماره ۳۸۴۷۳ با عنوان «صورت ابعاد قالی‌های موردنیاز جهت مفروش نمودن برخی از اماکن حرم مطهر در ماه شعبان»، متعلق به سال ۱۰۳۱ قمری (دوره شاه عباس اول)، تنها سند شناسایی شده از دوره صفویه مرتبط با فرش قاینات است. سند فوق به‌دلیل ارایه اطلاعات نسبتاً دقیق از طرح و نقش و ابعاد ۱۳ تخته قالی «۶ زوج و ۱ فرد» بافت قاین بسیار حایز اهمیت است (تصویر ۱). مطابق این سند، قالی‌های فوق مزین به نقوش اسلیمی، خطایی، بندرومی و انواع گل‌ها مانند گل لاله بوده‌اند. طرح این قالی‌ها شامل دو بخش متن و حاشیه است. حاشیه آنها نیز شامل یک حاشیه پهن میانی و دو حاشیه باریک «زنجیر درون و برون» می‌باشد. طول این قالی‌ها بین ۳ ذرع^۱ تا ۸ ذرع و عرض آنها از ۲ ذرع تا ۳ ذرع و ۱ چارک متغیر است. طرح و نقش این قالی‌ها و ابعاد آنها نشان می‌دهد که در این دوره بافت قالی‌های بزرگ پارچه به سبک شهری در قاین رواج داشته است.

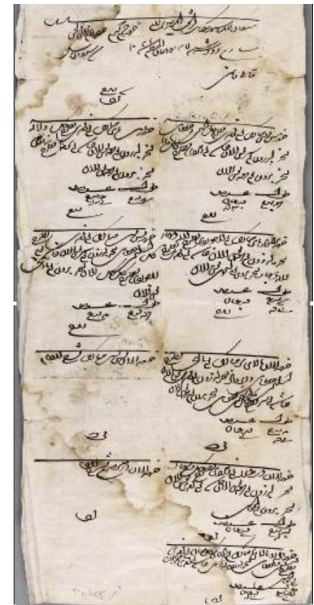
همچنین در کتاب «بر کویرهای سبز جنوب، فرش خراسان»، به نقل از کتاب تاریخ اقالیم تألیف دوره شاه



تصویر ۳. صورت نمدهای بیرجندی خریداری، سال ۱۱۵۴ ق (اداره اسناد آستان قدس رضوی)



تصویر ۲. صورت فرش‌های نذری نادرشاه، سال ۱۱۵۳ ق (اداره اسناد آستان قدس رضوی)



تصویر ۱. صورت قالی‌های حرم مطهر، بافت قاین، سال ۱۰۳۱ ق (اداره اسناد آستان قدس رضوی)

به سال ۱۱۵۴ قمری موجود است که در صفحه سوم این سند صورت دقیقی از ۶۸ تخته نمد بیرجندی «۲۷ زوج و ۱۴ فرد» خریداری آستان قدس آورده شده است^۴ (تصویر ۳).

بررسی مجموعه این اسناد نشان می‌دهد، از مهم‌ترین تولیدات قاینات در دوره افشاریه انواع نمد در ابعاد و کاربردهای مختلف مانند نمد سراسری، سرانداز^۵، مسندی^۶، دوشک و باهو^۷ بوده است.

در میان اسناد این دوره ۲ برگ سند به شماره‌های ۳۷۵۰۵/۷ و ۴۳۹۷۴/۱۰ متعلق به سال ۱۱۷۴ قمری موجود است که در آن‌ها به قالیچه بافت قاین اشاره شده است. مطابق این اسناد قالیچه فوق توسط آستان قدس برای مفروش کردن بالای سر مزار امام رضا (ع) خریداری شده است (تصویر ۴).

علاوه بر اسناد فوق سسیل ادواردز، رییس شرکت قالی‌بافی شرق لندن در سال ۱۳۲۷ شمسی از مجموعه

عباس صفوی نیز به معروف بودن قالی قاین در این دوره تاریخی اشاره شده است (صوراسرافیل، ۱۳۸۳: ۵).

۲- بررسی اسناد دوره افشاریه:

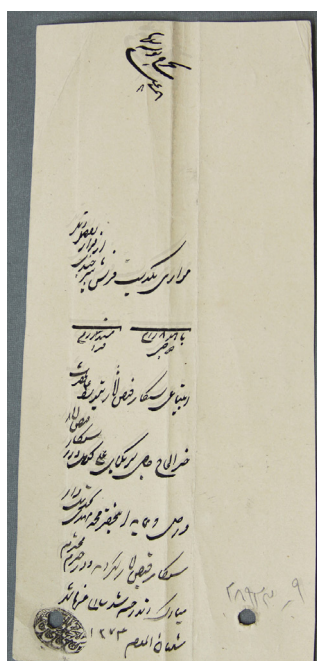
از دوره افشاریه (سال ۱۱۴۸ تا ۱۲۱۲ قمری)^۲ حدود ۷ برگ سند شناسایی گردید. در این اسناد بیشتر به «نمد قاینی» و «نمد بیرجندی» اشاره شده است. قدیمی‌ترین سندی که در آن به نمد تولید قاینات اشاره شده، سندی به شماره ۳۵۹۷۹/۱ مربوط به صورت فرش‌های نذری نادرشاه افشار^۳ است. مطابق این سند نادرشاه در تاریخ ۱۸ ذیقعه سال ۱۱۵۳ قمری، ۷ تخته قالی عمل هند و ۳ تخته نمد محرمات عمل قاین را به حرم مطهر اهدا کرده است (تصویر ۲). سند دیگری با عنوان «دریافت وجوهات نقدی بابت خرید چوب و قالی و نمد جهت آستان قدس» مربوط

مفروشات آستان قدس بازدید کرده و گزارشی درباره این فرش‌ها و طبقه‌بندی آن‌ها به دربار پهلوی نوشته است (سند شماره ۶۸۴۶)^{۱۰}. ادواردز در این گزارش به مجموعه قالی‌های قایینی، درخشی، بیرجندی و ترشیزی اشاره می‌کند که در آن زمان بین ۵۰ تا ۱۵۰ سال قدمت داشته‌اند. او همچنین در کتاب «قالی ایران» می‌نویسد: «قدیمی‌ترین قالی‌های آستانه (به استثنای قالی صفوی) قالی کار قاین است که تاریخ آن تا ۱۵۰ سال قبل ذکر شده است. طرح آن طرح‌های کوچک تکرار شونده است که ۵۰ سال قبل در قاین خیلی رواج داشت» (ادواردز، بی‌تا: ۱۹۵). مشاهدات سسیل ادواردز حاکی از آن است، تعدادی از قالی‌های بافت قاینات که در دهه سوم قرن ۱۴ شمسی در خزانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شدند، متعلق به دوره افشاریه بوده‌اند.

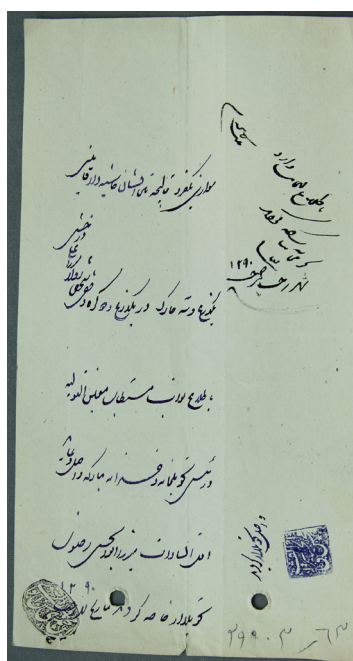
۳- بررسی اسناد دوره قاجاریه:

۳-۱- اوراق مالی و اداری آستان قدس رضوی در دوره قاجاریه:

با وجود تعداد زیاد اسناد به‌جای‌مانده از دوره قاجاریه به‌غیراز کتابچه‌های اموالی، تعداد اسنادی که در آن‌ها به فرش قاینات اشاره شده باشد، بسیار محدود بوده و در مجموع شامل ۸ برگ سند است. این اسناد به ربع سوم قرن ۱۳ قمری تا اواخر دوره قاجاریه تعلق دارند و بیشتر شامل طومارها، رسیدها، لیست‌های نذوراتی و روزنامه‌چه نذورات می‌باشند که به صورت ماهیانه یا سالیانه نگاشته می‌شدند. بررسی مجموعه این اسناد نشان می‌دهد که در این دوره نیز تولید انواع نمد و قالی در قاینات رواج داشته است (تصاویر ۵ و ۶). مطابق اسناد موجود به دلیل مشهور بودن نمد بیرجندی و قایینی، بخش قابل توجهی از نمدهای



تصویر ۶: رسید خرید یکدست فرش بیرجندی، سال ۱۲۷۴ ق (اداره اسناد آستان قدس رضوی)



تصویر ۵: رسید وقف قالیچه قایینی، سال ۱۲۹۰ ق (اداره اسناد آستان قدس رضوی)

مورد استفاده در حرم امام رضا (ع)، به ویژه پیش از سال ۱۲۵۰ شمسی از این ناحیه تأمین می‌شده است، که معمولاً این نمدها خریداری و یا وقف و اهدا می‌شدند. چنان‌که زین‌العابدین شیروانی صاحب کتاب «بستان السیاحه» (تألیف سال ۱۲۴۷ ق) نیز در کتاب خود به مشهور بودن نم‌د بیرجندی در این دوره اشاره کرده است و می‌نویسد: «[بیرجند] قصبه‌ای است شهر مانند و دارالملک قهستان را از توابع خراسان گویند... نم‌د بیرجندی مشهور است» (شیروانی، بی‌تا: ۱۴۳).

۳-۲- کتابچه موقوفات آستان قدس رضوی:

این نسخه خطی که معروف به کتابچه موقوفات مجدالملک است، شامل صورت کلیه موقوفات منقول و غیرمنقول آستان قدس رضوی، اعم از طلا و جواهر، کتاب‌ها، املاک و باغات و مزارع، حمام‌ها، دکان‌ها و همچنین اسامی صاحب‌منصبان و خدام است که در سال ۱۲۸۵ قمری، در دوره‌ی تولید مرحوم میرزا محمدخان مجدالملک (۸۵-۱۲۸۴ ق) تنظیم شده است.

حدود ده صفحه از اوراق این کتابچه به صورت فرش‌های وقفی حرم مطهر اختصاص یافته است، که براساس نوع مفروش، در شش گروه طبقه‌بندی و ثبت شده‌اند:

۱- نم‌د جانمازی و باهو و مسند؛ ۲- قالی

ابریشمی؛ ۳- قالی؛ ۴- قالیچه؛ ۵- پلاس؛ ۶- زیلو و سایر فروش مندرس، زیرفرشی؛
در زیرمجموعه این شش گروه، مشخصات نسبتاً کاملی از مفروشات وقفی حرم مطهر آمده است، از آن جمله می‌توان به نوع مفروش، کاربرد، ابعاد، محل بافت، طرح و نقش و حتی نام واقف و سال وقف آن‌ها اشاره کرد. براساس اطلاعات مندرج در صورت مفروشات این کتابچه، نام قاینات تنها در زیرمجموعه سه گروه از مفروشات قابل مشاهده است، که این سه گروه شامل نم‌د، قالی و قالیچه می‌باشد.

با توجه به تاریخ تدوین این کتابچه (سال ۱۲۸۵ ق)، کلیه فرش‌های ثبت شده در آن به پیش از سال ۱۲۵۰ شمسی (نیمه اول قرن ۱۳ شمسی) تعلق دارند.

۳-۲-۱- نم‌د جانمازی و باهو و مسند: در زیرمجموعه این گروه، مشخصات انواع نمدها با کاربردهای مختلف، تولید کرمان، تفت و بیرجند آمده است. از مجموع ۶۱ عدد نم‌د ثبت شده، ۱۷ عدد «نم‌د بیرجندی» است، که حدود ۲۷٫۸۶ درصد از کل این گروه را شامل می‌شوند. مطابق جدول شماره ۱، نمدهای بیرجندی دارای ابعاد و کاربردهای مختلف مانند کناره^۱، مسند، سرانداز، باهو و نم‌د سراسری بوده‌اند.

جدول شماره ۱. صورت انواع نمدهای تولید قاینات در زیر گروه نم‌د جانمازی و باهو و مسند (بی‌نام، ۱۲۸۵ ق)

ردیف	مشخصات نمدها و کاربرد آنها	تعداد	ابعاد
۱	کناره بیرجندی دولای مستعمل	۸ تخته	این کناره‌ها دارای عرض حداقل ۱ ذرع و طول ۳ تا ۸٫۵ ذرع می‌باشند.
۲	مسند بیرجندی دولای	۲ تخته	۱) ۷ ذرع طول در ۲ ذرع ۱ گره عرض ۲) ۷ ذرع و ۱۲ گره طول در ۴ ذرع عرض
۳	نم‌د بیرجندی مستعمل دولای	۱ تخته	۳ ذرع و ۱۲ گره طول در ۲ ذرع و نیم عرض
۴	نم‌د سرانداز بیرجندی مستعمل دولای	۲ تخته	۱) ۵ ذرع طول در ۲ ذرع عرض ۲) ۱۰ ذرع طول در یک ذرع و ۴ گره عرض
۵	باهوی بیرجندی	۴ تخته	این باهوها دارای عرض ۱ تا ۲٫۵ ذرع و طول ۶٫۵ تا ۱۷ ذرع می‌باشند.

۳-۲-۲- **قالی:** از مجموع ۶۰ تخته قالی وقفی ۲۹ تخته آنها بافت قاینات است. این تعداد ۴۸ درصد از مجموع کل قالی‌های وقفی را به خود اختصاص داده است. با توجه به آن که پیشینه بافت قالی در روستاهای اطراف بیرجند مانند درخش و مود بیشتر از بیرجند بوده و تقریباً از اواسط قرن ۱۳ شمسی با توجه به مرکزیت شهر بیرجند تولیدات این مناطق نیز به نام بیرجند شناخته می‌شدند، احتمال می‌رود

جدول شماره ۲. صورت قالی‌های بافت قاینات در زیرگروه قالی‌ها (بی نام، ۱۳۸۵ ق)

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۳۳
بهار و تابستان ۱۳۹۷

ردیف	مشخصات قالی	تعداد	ابعاد (ذرع)	
			طول	عرض
۱	قالی قاینی بوته‌جقه مستعمل	فرد	۵ ذرع و ۱۴ گره	۱ ذرع و ۱۲ گره
۲	قالی قاینی بوته‌جقه مستعمل	فرد	۳ ذرع و ۱ گره	۱ ذرع و ۱۲ گره
۳	قالی قاینی مستعمل افشان	فرد	۵ ذرع	۲ ذرع
۴	قالی قاینی	فرد	۲ ذرع و نیم	۱ ذرع و نیم
۵	قالی قاینی بوته‌جقه	فرد	۲ ذرع و ۱ گره	۱ ذرع و نیم
۶	قالی قاینی مستعمل	فرد	۲ ذرع و ۱ گره	۲ ذرع و ۲ گره
۷	قالی قاینی بوته‌جقه	فرد	۲ ذرع و نیم	۱ ذرع و نیم
۸	قالی افشان قاینی	فرد	۲ ذرع و ۱۲ گره	۱ ذرع و نیم
۹	قالی بوته‌جقه قاینی	فرد	۳ ذرع و نیم	۱ ذرع و نیم
۱۰	قالی بوته‌ترینج‌دار بیرجندی	فرد	۷ ذرع و ۴ گره	۲ ذرع و ۱ گره
۱۱	قالی بیرجندی میان‌بوته قرمز حاشیه مشکی مستعمل	فرد	۵ ذرع	۲ ذرع
۱۲	قالی بیرجندی متن افشان قرمز حاشیه سبز	فرد	۸ ذرع	۲ ذرع و نیم
۱۳	قالی قاینی بوته‌جقه مستعمل پاره	فرد	۳ ذرع	۲ ذرع و نیم
۱۴	قالی بیرجندی وسط پاره متن لاجوردی	فرد	۲ ذرع و ۱۲ گره	۱ ذرع و نیم
۱۵	قالی بیرجندی بوته‌جقه قرمز	فرد	۷ ذرع	۲ ذرع و ۱۲ گره
۱۶	قالی بیرجندی بوته‌جقه متن مستعمل	فرد	۷ ذرع	۲ ذرع
۱۷	قالی بیرجندی بوته‌جقه قرمز حاشیه اسلیمی مربع	فرد	۴ ذرع و نیم	۴ ذرع و نیم
۱۸	قالی بیرجندی بوته‌جقه متن قرمز سه ؟ حاشیه دار	فرد	۱۰ ذرع	۵ ذرع
۱۹	قالی بیرجندی متن مشکی افشان حاشیه قرمز مستعمل	----	۹ ذرع	۵ ذرع و ۱ گره
۲۰	قالی بیرجندی قرمز بوته‌دار حاشیه اسلیمی	فرد	۹ ذرع	۵ ذرع
۲۱	قالی بیرجندی محرمات قرمز حاشیه اسلیمی	فرد	۷ ذرع و ۱۲ گره	۳ ذرع
۲۲	قالی بیرجندی افشان	فرد	۲ ذرع و ۱۲ گره	۲ ذرع و ۱۲ گره
۲۳	قالی بیرجندی متن آبی گلدار حاشیه اسلیمی	فرد	۴ ذرع	۱ ذرع و ۱ گره
۲۴	نصفه قالی بیرجندی متن آبی بوته دار و مندرس	فرد	۲ ذرع	۱ ذرع و ۱ گره

ادامه جدول شماره ۲. صورت قالی‌های بافت قاینات در زیرگروه قالی‌ها (بی نام، ۱۲۸۵ ق)

ردیف	مشخصات قالی	تعداد	ابعاد (ذرع)	
			طول	عرض
۲۵	قالی بیرجندی افشان حاشیه سفید وسط ترنج دار	----	۴ ذرع و نیم	۱ ذرع و ۱۲ گره
۲۶	قالی بیرجندی متن مشکی افشان حاشیه سفید	----	۷ ذرع	۳ ذرع و ۱۲ گره
۲۷	قالی بیرجندی متن مشکی ترنج دار کناره سفید	----	۴ ذرع و ۲ گره	۳ ذرع و ۱۲ گره
۲۸	قالی بیرجندی متن مشکی حاشیه سفید گوشه دار پاره وقفی اسحق خان	----	۵ ذرع و ۱۲ گره	۴ ذرع
۲۹	قالی قاینی نو وسط ترنج‌دار افشان دوره‌ی حاشیه بوته	----	۴ ذرع و ۱ گره	۴ ذرع و ۱ گره

۳-۲-۳- قالیچه: در زیرمجموعه این گروه ۱۹۸ تخته قالیچه لیست شده است که از این میان تنها سه تخته قالیچه بافت قاینات است (جدول شماره ۳). برخلاف قالی‌ها که دارای مشخصات نسبتاً کامل و دقیقی هستند بسیاری از قالیچه‌ها فاقد مشخصات

جدول شماره ۳. صورت قالیچه‌های بافت قاینات زیرگروه قالیچه‌ها (بی نام، ۱۲۸۵ ق)

ردیف	مشخصات قالی	تعداد	ابعاد (ذرع)	
			طول	عرض
۱	کناره قاینی بوته سفید و سبز	فرد	۲ ذرع و نیم	۷ گره
۲	بیرجندی متن سفید	----	۱ ذرع و نیم	۱۲ گره
۳	قالیچه جانمازی کوچک بیرجندی	فرد	۱ ذرع	نیم ذرع

۳-۳- کتابچه صورت اسباب و اثاثیه آستان قدس رضوی:

در سال ۱۳۳۹ قمری در دوره‌ی تولیت حاج سید جواد ظهیرالاسلام، برحسب حکم دولت کمیسیون با عنوان «کمیسیون تعیین ثروت آستانه مقدسه» تحت ریاست و نظارت کلنل محمدتقی‌خان پسیان، حکمران نظامی ایالت خراسان و عضویت میرزااحسن‌خان رییس معارف و اوقاف ایالتی خراسان، شاهزاده جلال‌الممالک معاون مالیه و سلطان علی‌اصغرخان، کماندان نظامی تشکیل شد. اعضاء این کمیسیون ضمن بازدید از قسمت‌های مختلف آستانه از جمله

کارخانه زواری، خزانه، تحویل‌خانه و حرم مطهر، صورت اسباب و اثاثیه موجود را به تفکیک مکانی آن‌ها در ۲۵ صفحه ثبت نمودند.^{۱۲}

این کتابچه حاوی اطلاعات ارزشمندی درخصوص انواع مفروشات آستانه مقدسه، نوع کاربرد، مکان استفاده و نگاه‌داری از آن‌ها در اواخر دوره قاجاریه است. در مواردی نیز می‌توان به اطلاعاتی مانند محل بافت، ابعاد، ارزش ریالی و حتی طرح و نقش آن‌ها دست یافت. ارزش دیگر این کتابچه به مشخص بودن مکان استفاده از فرش‌ها و نحوه استفاده از آن‌ها است. در این کتابچه حدود ۱۹۸ تخته انواع مفروشات



شامل قالی، قالیچه، خرسک، نمد، جاجیم، زیلو، کرباس و گلیم به عنوان زیرانداز و یا پرده لیست شده است. از مجموع ۱۹۸ تخته، ۲۰ تخته قالی و قالیچه‌های قاینی و درختی می‌باشند که حدود ۱۰ درصد کل مفروشات را شامل می‌شوند. بررسی مشخصات ثبت شده از این قالی‌ها و قالیچه‌ها نشان می‌دهد که از آن‌ها جهت پوشش کف (زیرانداز) و

پرده قالی استفاده می‌شده است. با توجه به مستعمل و نخ‌نما بودن بسیاری از آن‌ها می‌توان حدس زد که بسیار مورد استعمال بوده و کهنه می‌باشند. در میان این مجموعه برای نخستین بار در میان اسناد بررسی شده نام قالیچه‌ای با نقش ریزه‌ماهی به چشم می‌خورد (جدول شماره ۴).

جدول شماره ۴. مشخصات فرش‌های قاینی و درختی ثبت شده در کتابچه صورت اسباب و اثاثیه آستان قدس رضوی (اداره اسناد آستان قدس رضوی)

ردیف	مشخصات مفروش	تعداد	ابعاد (ذرع)	مکان استفاده یا نگهداری	شماره صفحه در کتابچه
۱	قالیچه قاینی	۱ تخته	----	آبدارخانه	۶
۲	قالیچه قاینی مستعمل	۲ تخته	----	تحویلی فراش‌بازی داران فراش‌خانه	۷
۳	قالی قاینی نخ‌نما	----	۲ در ۴	دارالحفاظ	۷
۴	مقبره ؟ (ناخوانا) قالی قاینی	----	۲ در ۴	دارالحفاظ	۷
۵	قالیچه قاینی کهنه مستعمل	۱ تخته	----	دارالحفاظ	۷
۶	قالیچه سرخاک حسام‌السلطنه زمینه ؟ (ناخوانا) قاینی	----	۳ در ۳٫۵	دارالحفاظ	۹
۷	قالی سر مقبره رکن‌الدوله قاینی	----	۴ در ۲٫۵	دارالحفاظ	۹
۸	قالی مستعمل قاینی جمع کهنه	۳ تخته	۴	دارالسیاده	۸
۹	پرده قالی داخل توحیدخانه قاینی مستعمل	۲ تخته	----	توحیدخانه، ایوان طلا	۸
۱۰	پرده قالی درب حرم مطهر قاینی	۲ تخته	----	دارالسعاده	۸
۱۱	قالی قاینی کوچک نخ‌نما صنف ؟ (ناخوانا) مرحوم سهام‌الملک	----	۳ در ۲	حرم محترم	۱۰
۱۲	قالیچه درختی قاینی ریزه‌ماهی	۱ تخته	----	تحویلی خانه	۱۱
۱۳	پرده قالی عمل محمد مهدی درختی	----	۲٫۵ در ۱٫۵	تحویلی خانه	۱۱
۱۴	پرده قالی دو تخته قاینی	----	۳ در ۲	تحویلی خانه	۱۱
۱۵	پرده قالی درختی	----	۳ در ۲	تحویلی خانه	۱۱
۱۶	پرده قالی قاینی مستعمل	----	۴ در ۳	تحویلی خانه	۱۲

هر چند که امروزه نمونه‌ای از فرش‌های قاینات دوره قاجار که مشخصات آن‌ها به تعدد در اسناد این دوره ذکر شده، در آستان قدس رضوی باقی نمانده است. اما نمونه‌های بسیاری از قالی‌های بافت این ناحیه که متعلق به اواسط قرن ۱۳ شمسی به این سو می‌باشند را می‌توان در سایر موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی مشاهده کرد (تصاویر ۷ و ۸). لازم به ذکر

است در حال حاضر حدود ۱۷ تخته قالی و قالیچه بافت درختی، مود و بیرجند متعلق به دوره قاجار و پهلوی در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند که ۴ تخته از آنها در دوره‌ی پهلوی برای مفروش کردن حرم مطهر خریداری شده است و ۱۳ تخته دیگر در سال ۱۳۵۹ وقف آستان قدس رضوی شده است (تصاویر ۹ و ۱۰).



تصویر ۸. قالی قاین، اواسط قرن ۱۹ م،
متعلق به موزه فرش ایران (صبحی، ۱۳۹۳: ۵۰۸)



تصویر ۷. قالیچه بته‌ای، درخش، ۱۸۷۶ م،
(آرشیو موزه ویکتوریا و آلبرت)



تصویر ۱۰. قالی بته ای، درخش، اواخر قاجار،
موزه آستان قدس (آرشیو موزه آستان قدس رضوی)



تصویر ۹. قالی گل و بته، درخش، اواخر قاجار،
موزه آستان قدس (آرشیو موزه آستان قدس رضوی)

■ نتیجه گیری

بررسی‌های صورت گرفته در پژوهش حاضر نشان می‌دهد، که انواع نمد، قالی و قالیچه از مهم‌ترین مفروش‌ات تولیدی ناحیه‌ی قاینات از اواسط دوره صفویه تا اواخر دوره قاجاریه بوده است.

در دوره صفویه (به‌ویژه دوره‌ی شاه عباس اول) بافت قالی‌های بزرگ پارچه به سبک شهری در قاین رواج داشته است. آن‌چه مسلم است بافت قالی در ابعاد بزرگ، با طرح و نقش اسلیمی، خطایی، بندرومی و گل و برگ مستلزم داشتن مهارت بالا و سابقه طولانی در امر قالی‌بافی است. از طرفی تهیه ۱۳ تخته قالی توسط آستان قدس جهت مفروش کردن حرم مطهر امام رضا (ع) حکایت از آن دارد که در این دوره قاین از مراکز معروف بافت قالی بوده است. با وجود آن‌که سند شماره ۳۸۴۷۳ نشان می‌دهد که در دوره‌ی شاه عباس اول در قاین صنعت پیشرفته قالی‌بافی رواج داشته است، اما پس از این دوره تا سال ۱۱۷۳ قمری (اواخر دوره‌ی افشاریه)، سند دیگری که در آن قالی‌های بافت قاینات اشاره شده باشد، شناسایی نگردید. با این حال طبق گزارشات سسیل ادواردز در سال ۱۳۲۷ شمسی، تعدادی از قالی‌هایی که در آن زمان در خزانه آستان قدس رضوی نگه‌داری می‌شدند، بافت قاین در دوره افشاریه بوده اند. مجموعه این شواهد نشان از تداوم بافت قالی در قاین در دوره افشاریه دارد.

در دوره قاجاریه، تعداد اسنادی که در آن‌ها به قالی قاینات اشاره شده باشد، بیش از دوره‌های پیشین است. در این دوره علاوه بر قاین از بیرجند و درخش نیز به عنوان مناطق قالی‌بافی در قاینات نام برده شده است. اسناد به‌جای‌مانده از این دوره را می‌توان با توجه به اهمیت آن‌ها در بازشناسی پیشینه قالی‌بافی ولایت قاینات به دو دوره اسناد پیش از سال ۱۲۵۰ شمسی و اسناد پس از سال ۱۲۵۰ شمسی تقسیم‌بندی کرد.

کتابچه موقوفات مجدالملک مهم‌ترین سند موجود پیش از سال ۱۲۵۰ شمسی است. در این کتابچه به ۳۲ تخته قالی و قالیچه بافت بیرجند و قاین اشاره شده است. ابعاد این بافته‌ها از طول ۱ ذرع تا ۱۰ ذرع و عرض ۷ گره تا ۵ ذرع متغیر است و طرح و نقش آنها نیز بوته‌جقه، افشان، ترنج‌دار و محرمت بوده است.

در مجموعه اسناد پس از سال ۱۲۵۰ شمسی علاوه بر قالی‌هایی با طرح و نقش بوته‌جقه، افشان، محرمت و ترنج‌دار، برای نخستین بار به قالی‌هایی با نقش ریزه‌ماهی اشاره شده است. از این دوره نام درخش را می‌توان در میان سایر مناطق قالی‌بافی این ناحیه مشاهده کرد. از نکات قابل توجه در اسناد این دوره می‌توان به استفاده از قالی‌های بافت قاینات جهت نصب بر روی درب‌های حرم مطهر، به عنوان پرده اشاره کرد. مقایسه نتایج حاصل از بررسی اسناد دوره صفویه و قاجاریه با یکدیگر نشان می‌دهد که طرح و نقش رایج در بافت قالی و قالیچه‌های این ناحیه در دوره صفویه (اسلیمی، خطایی و بندرومی و گل و لاله) با دوره قاجاریه (محرمت، بوته‌جقه، افشان، ترنج‌دار و ریزه‌ماهی) کاملاً متفاوت است.

ولایت قاینات علاوه بر قالی در تولید انواع نمد نیز شهرت داشته است و بیرجند و قاین مهم‌ترین مناطق نمدمالی در این ناحیه بوده اند. اهدای دو تخته نمد عمل قاین توسط نادرشاه افشار همراه با قالی‌های هندی به حرم مطهر نشان‌دهنده جایگاه قاینات در تولید نمد دارد. این نمدها در ابعاد و کاربردهای مختلف تولید می‌شدند که از آن‌جمله می‌توان به نمدهای جانمازی، کناره، سرانداز، زیرفرشی، باهو، سراسری، مسند و دوشک اشاره کرد. معروف بودن نمدهای بیرجندی و قاینی و استفاده گسترده از نمد در حرم مطهر، باعث شده قاینات نیز در کنار سایر مراکز معروف نمدمالی مانند کرمان، تفت و هرات از مهم‌ترین مراکز تأمین نمد مورد نیاز حرم باشد.

■ پی‌نوشت‌ها

۱. ذرع واحد اندازه گیری طول است که در مناطق فارسی بافت (مانند خراسان) برابر با ۱۰۴ سانتی متر می باشد.
۲. از سال ۱۱۶۳ قمری، دو سال پس از به سلطنت رسیدن شاهرخ میرزا آخرین پادشاه سلسله افشاریه تا زمان کشته شدن او به دست آقا محمد خان قاجار، حکومت خراسان در دست افشاریان بوده است. براین اساس کلیه اسناد تشکیلات آستان قدس رضوی از سال ۱۱۴۸ تا ۱۲۱۲ قمری در زیرمجموعه اسناد دوره افشاریه طبقه‌بندی شده اند.
۳. سند شماره ۳۵۹۷۹، «صورت نذورات متفرقه آستان قدس»، اداره اسناد آستان قدس رضوی
۴. سند شماره ۳۵۰۸۹، «دریافت وجوهات نقدی بابت خرید چوب و قالی و نمد جهت آستان قدس»، اداره اسناد آستان قدس رضوی.
۵. سرانداز به کناره ای باریک و بلند گفته می شود، که بالای اتاق و بر سر فرش های دیگر پهن کنند.
۶. مسند در لغت نامه دهخدا «هر چیز که بر آن تکیه کرده شود. بالش بزرگ. پشتی» معنی شده است (دهخدا، ۱۳۴۳، جلد ۳۸، ذیل مسند).

■ فهرست منابع

- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۶۸). مسالک و ممالک (چاپ سوم). به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ادواردز، سسیل. (بی‌تا). قالی ایران. (ترجمه مهین دخت صبا). تهران: انتشارات انجمن دوست‌داران کتاب.
- شیروانی، زین‌العابدین. (۱۳۱۵ ق). بستان‌السیاحه یا سیاحت‌نامه (چاپ اول). تهران: کتابخانه سنایی.
- صباحی، سیدطاهر. (۱۳۹۳). قالین، چکیده ای از تاریخ و هنر قالیبافی مشرق زمین، جلد اول (چاپ اول)، تهران: انتشارات خانه‌فرهنگ و هنرگویا.
- صوراسرافیل، شیرین. (۱۳۸۳). بر کویرهای سبز جنوب: فرش خراسان. تهران: احیاء کتاب.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۴۳). لغت‌نامه دهخدا، جلد ۱۰ و ۳۸. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- بی‌نام. (۱۲۸۵ ق). کتابچه موقوفات آستانه رضوی (مجدالملک). خراسان رضوی: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ثبت ۹۰۷۱.

۷. در لغت نامه دهخدا اصطلاح باهو به معنای «بازو- از شانه تا آرنج» آمده است (دهخدا، ۱۳۴۳، جلد ۱۰، ذیل باهو). به علاوه در جای دیگر اشاره شده است که در تداول گناباد خراسان به «نمدهای باریک دو طرف اتاق» اطلاق می شود (دهخدا، ۱۳۴۳، جلد ۱۰، ذیل باهو). در مجموعه اسناد آستان قدس نیز اصطلاح باهو برای نمدهای باریک و بلند به کار رفته است؛ به طوری که طول برخی از نمونه ها به ۱۸ متر می رسد. لازم به ذکر است امروزه اصطلاح باهو در خراسان جنوبی برای قالی هایی در ابعاد قالیچه به کار می رود.

۸. سند شماره ۳۷۵۰۵، «پرداخت وجوهات نقدی و جنسی بابت خریداری اجناس مورد نیاز آستان قدس»، اداره اسناد آستان قدس رضوی.

۹. سند شماره ۴۳۹۷۴، «هزینه های آستان قدس از بابت: مرمت قرآن‌های وقفی، تأمین سوخت حرم مطهر و کارکنان، مراسم نخل‌بندی در ماه محرم، خرید قالی و ابزار و وسایل، لایروبی نهرشاهی، تعمیر خان‌شاه وردی، تنظیف وسایل روشنایی و پرداخت وجه تبرک از محل نذورات ضریح به افراد»، اداره اسناد آستان قدس رضوی.

